

**ПРОРІЗНІ ЗООМОРФНІ НАВЕРШЯ
НА ЗАЛІЗНИХ ШТИРЯХ ІЗ КУРГАНУ 2 В КОЦЮБИНЧИКАХ
У КОНТЕКСТІ ЕЛІТНИХ ЗАХОРОНЕНЬ НА ЗАХІДНОМУ ПОДІЛЛІ**

Микола БАНДРІВСЬКИЙ

*Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
вул. Винниченка, 24, 79008, м. Львів, Україна,
e-mail: bandrm@ukr.net*

Розглянуто один із феноменів матеріальної культури Українського лісостепу початку доби раннього заліза – бронзові прорізні зооморфні навершя на залізних штирях, один із найкраще збережених комплексів яких відкрила археологічна експедиція Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України під керівництвом автора біля с. Коцюбинчики поблизу Чорткова на Тернопільщині. Майже всі відомі на сьогодні навершя розглядуваного типу розділено на дві групи: втульчасті й на залізних штирях. Висловлено здогад, що ця технологічна особливість може відображати не лише дещо іншу функціональну специфіку їхнього використання, а й різницю у тому релігійно-поховальному контексті, для якого, власне, вони і виготовлені.

Стверджено, що всі навершя такого типу виявлені винятково в лісостеповій зоні сучасної України, у Карпатському регіоні та на Передкавказзі – історичній Кубані. Зазначено, що факт цілковитої відсутності зооморфних прорізних навершів на залізних штирях в цей період у степовій зоні українського Причорномор'я (та у Східноєвропейському степу загалом) потребує пояснення. Стверджено, що картографування таких прорізних навершів на штирях дало підстави виділити чотири райони їх компактного поширення. На територіях між ними (за винятком дослідженого комплексу в кургані 2 в Коцюбинчиках) інших таких предметів не виявлено. Висловлено припущення, що компактність у поширенні свідчить про їхнє ексклюзивне використання лише для вузької категорії привілейованих осіб на чітко обмеженій території або ж у той час могла існувати певна «сакральна» границя, в межах якої і використовували такі навершя та переступати яку не дозволяли культові регламентації.

Висунуто гіпотезу, що зооморфні навершя з кургану 2 в Коцюбинчиках не можуть бути зараховані ні до групи навершів карпатського району, ні до групи подібних із районів Східноєвропейського лісостепу, серед яких зображень голівок лані майже нема. Звідси виснувано, що за всіма ознаками вони – проміжна ланка між навершями Східноєвропейського лісостепу і Карпатського регіону.

Зауважено, що давно підмічені приклади взаємозв'язків та взаємовпливів між культурами початку ранньозалізного віку Карпато-Дністровського регіону й Південним Кавказом і передньоазійськими державами проникали в різні сфери життєдіяльності спільнот того часу і, навіть, у таку, здавалось би дуже консервативну й делікатну, сферу їхнього тогочасного буття, як релігійні уподобання і пов'язані з ними поховальні традиції.

Ключові слова: бронзові зооморфні прорізні навершя, Західне Поділля, курган 2, Коцюбинчики.

Середнє Придністер'я належить до тих областей, де на початку раннього залізного віку входили в безпосередній контакт традиції і віяння Центральної та Східної Європи, на що свого часу звертала особливу увагу Лариса Крушельницька (1985; 1998 та ін.). Саме за посередництвом заходу Українського лісостепу у Верхнє Подунав'я і далі на Апенніни та

приальпійські території проникали впливи з боку культур Передкавказького регіону, Південного Кавказу й тогочасних держав Близького Сходу.

Розташована на цьому «перехресті культур» західноподільська група пам'яток виділяється неповторною своєрідністю як у поховальному обряді, так і в основних рисах речового інвентарю. Взяти хоча б той факт, що західноподільська група – єдина на всій території т. зв. архаїчної Скіфії, де побутувала (раніше, ніж у суміжному Карпатському регіоні) кружальна сіроглиняна кераміка місцевого виробництва [Смірнова, 1999, с. 54], а складні за архітектурою поховально-поминальні усипальниці Середнього Придністер'я взагалі не мають близьких аналогів у суміжних областях.

У 2008 р. археологічна експедиція Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України спільно з Науковим товариством ім. Шевченка (НТШ) розпочала кількарічні дослідження двох курганів на відстані 1,5 км на південь від с. Коцюбинчики Чортківського р-ну Тернопільської обл. Курган Коцюбинчики 1, який серед місцевого населення відомий під назвою «Розбита могила», на сьогодні являє собою нагромадження валоподібних насипів, сконцентрованих на території близько 80×50 м, що поросла молодим лісом і зарослого травою кам'яного румовища, яке з північної сторони примикає до валів і через нього прокладена ґрунтова дорога між с. Коцюбинчиками та с. Чорнокінцями. Особливість Розбитої могили в тому, що її вали, які сягають висоти 5–7 м, із прилеглим до них кам'яним румовищем розміщені на рівному, як стіл, розлогому підвищенні, що дає можливість розпізнавати цей порослий на сьогодні густим молодим лісом об'єкт навіть із найдальших підступів до нього – з відстані щонайменше 13–15 км. Першу інформацію про Розбиту могилу в Коцюбинчиках, але як про оборонне городище, подав Готфрід Осовський у 1891 р. [Ossowski, 1891, s. 13–18]. Цей же дослідник на зробленому схематичному плані пам'ятки вказав на місця її шурфування Адамом Гонорієм Кіркором двома десятиліттями раніше. В останній час Розбита могила неодноразово привертала увагу Лариси Крушельницької та Юрія Малеева. Так, перше обстеження Л. Крушельницька провела 1977 р., визначивши її висоту у 8–10 м і діаметр – понад 60 м [Крушельницька, 1985, с. 140]. Наступного разу (у 1980 р.) у складі експедиції Л. Крушельницької в обстеженні пам'ятки брав участь автор. На той час цей, як тоді вважали, курган (Коцюбинчики 1), який незадовго перед тим являв собою колосальної величини кам'яну конструкцію, був у верхній половині висоти дощенту знищений скреперами, які саме через його центр (!) проклали ґрунтову дорогу (аргумент – *«щоб не об'їздити Могилу»*). І лише втручання Л. Крушельницької, яка звернулася до обласного керівництва, зупинило подальше нищення пам'ятки. У 1980-х роках Розбиту могилу оглядав Юрій Малеев, який, як і Лариса Крушельницька, розглядав цей об'єкт як два окремі кургани з тим, що більший із них сягав у діаметрі близько 80 м, а менший – до 60 м. Під час «вирівнювання» Розбитої могили, яке здійснювала місцева влада для прокладання через неї дороги, в утвореному розрізі об'єкта, що сягав 8 м, Ю. Малеев відзначив, що надземна його частина складалася з величезної кількості каміння та землі. Основу становила дерев'яна поховальна камера під час спалення якої, зробив висновок Ю. Малеев, насип провалився на всю висоту (дослівно: *«... температура (була) настільки високою, що ... каміння набуло червоного кольору і розтріскалось, а глина перепалилась до стану цегли, в деяких місцях навіть розплавилась і потекла у вигляді скляної маси»*) [Малеев, 1991, с. 173].

На сьогодні після поновлення досліджень Розбитої могили можна припустити, що вона входить до грандіозного культового комплексу, де є, мабуть, центральним об'єктом. На різній відстані від неї існують інші, менші за розміром (і, можливо, за характером), об'єкти, котрі до останнього часу прийнято трактувати курганами. Два з них, розміщених на 2 км західніше с. Коцюбинчики, пробували розкопувати 1880 р. В одному на глибині близько 3 м виявили рештки спаленого дерева, а з іншого вивезли кільканадцять возів каменю. На цьому роботі тоді були припинені [Ossowski, 1891, s. 16–17]. Власне, дослідженням частини матеріалу з кургану Коцюбинчики 2 присвячена ця стаття.

Незважаючи на те, що розкопки кургану 2 в Коцюбинчиках були поновлені (через понад столітню перерву), насип цього об'єкта все ще підвищувався над рівнем довколишньої поверхні на понад 2 м. Під завалом кам'яних плит на рівні стародавньої поверхні в центрі об'єкта розчищена кам'яна вимостка підквадратної у плані форми розміром 5,2×5,6 м. По всій поверхні вона була обмазана 2–3-сантиметровим шаром темно-коричневого суглинку, поверх якого утрамбований 5-сантиметровий шар чистої жовтої глини. Вздовж країв вимостки по периметру були встановлені 12 дерев'яних стовпів діаметром до 0,4 м, опущені в ями глибиною 0,9 м від рівня зазначеної кам'яної вимостки (або ж на глибині 2,6 м від рівня сучасної поверхні насипу об'єкта). Повністю розчищено чотири стовпа, а частина інших потривожили розкопки кінця XIX ст.

Кам'яну вимостку зі всіх сторін оточував рів завширшки близько 0,7 м, який проходив на відстані 60–80 см від вимостки і в плані також мав підквадратну форму розміром 7,6×8,1 м. На краще збереженій частині цього зовнішнього рову розчищено залишки дерев'яних стовпів діаметром 30–35 см (вкопані один від одного на відстані близько 1,2 м), сліди яких чітко виділялися у глибоких ямах у вигляді трухи темно-охристого кольору. Ці стовпи у верхній частині були додатково укріплені плитами, поставленими вертикально. Між ними в рові був вкопаний ряд менших – діаметром до 17–20 см. Так, ця зовнішня дерев'яна стіна могла виконувати роль «футляра», у якому перебувала кам'яна виростка.

Досліджуваний об'єкт свого часу був підданий повторному вторгненню: уже після того, як кам'яне перекриття над вимостою (яке спиралося, як припускаю, у вигляді приземистого склепіння на основи згаданих 12 масивних стовпів) обрушилось, із вершини цього завалу до рівня кам'яної вимостки був вкопаний великий шурф розміром понад 5 м у ширину. Як результат, майже вся площа кам'яної вимостки була тоді вдруге розчищена від завалу плит та уламків, що на неї обрушилися. Під час повторної розчистки (тобто на глибині 1,8–1,85 м від сучасної поверхні об'єкта) було розкидано в безпорядку велику кількість дуже дрібненьких кусочків кераміки від п'яти ліпних посудин і багато дрібних фрагментів кальцинованих та легко обпалених кісток скелета. Ні вище, ні нижче цього рівня (тобто поверхні кам'яної вимостки), кераміки й кісток майже не знайдено. Однак не пошук цінних речей на вимостці став причиною повторного вторгнення до об'єкта. Повторна розчистка була необхідною, як виявилось згодом, щоби викопати в центрі та ближче до південно-східного краю глибоку камеру підпрямокутної у плані форми довжиною близько 2,8 м і шириною 2,2–2,3 м й орієнтовану з півночі на південь із незначним відхиленням до заходу.

На відміну від вимостки, повторне вторгнення до об'єкта, про що вже мовилося, майже не торкнулося зовнішнього рову із залишками вкопаних у нього стовпами. Із західної сторони одного з таких на глибині 1,75 м від рівня сучасної поверхні виявлена яма розміром приблизно 0,49–0,55×0,22×0,3 м і глибиною до 0,35 м. Її дно виступило на глибині 2,05 м. Знизу догори вона була заповнена конгломератом речей, розміщених у вигляді компактного скупчення (залишки довкола речей деревної трухи, можливо, свідчать про перебуванням їх у якійсь дерев'яній скриньці).

До складу скупчення входило: 1 – шість пар залізних псаліїв із вудилами, з яких дві належать до трипетельчастих, а решта – до тридірчастих; при цьому всі – до стременоподібного типу; 2 – не менше шести–восьми гакоподібних вигнутих залізних стержнів із петелькою для кріплення на прямому кінці та грибоподібним потовщенням на вигнутому кінці; 3 – чотири бронзових прорізних дзвоників із залізними язичками, у вушках яких збереглися залишки туго перев'язаних шкіряних ремінців; 4 – чотири бронзових прорізних навершя на довгих залізних стержнях; причому кожне закінчується реалістичною мордочкою копитної тварини (лані (?)) або ж хижака з високими настовбурченими вухами й ледь наміченим ротом (рис. 1–4). Очі в цієї істоти на жодній із фігурок не позначені. На двох навершях, розміщених зі східної сторони, збереглися залишки дерев'яного футляру, стінки якого до них тісно прилягали; 5 – руків'я бронзового дзеркала з частиною дужки, яке побувало у вогні; 6 – два довгих залізних

однолезних ножа черешкового типу, що лежали в парі під одним із бронзових навершів; 7 – один короткий, також черешкового типу, ніжик із довгим вузьким прогнутим на кінці лезом.

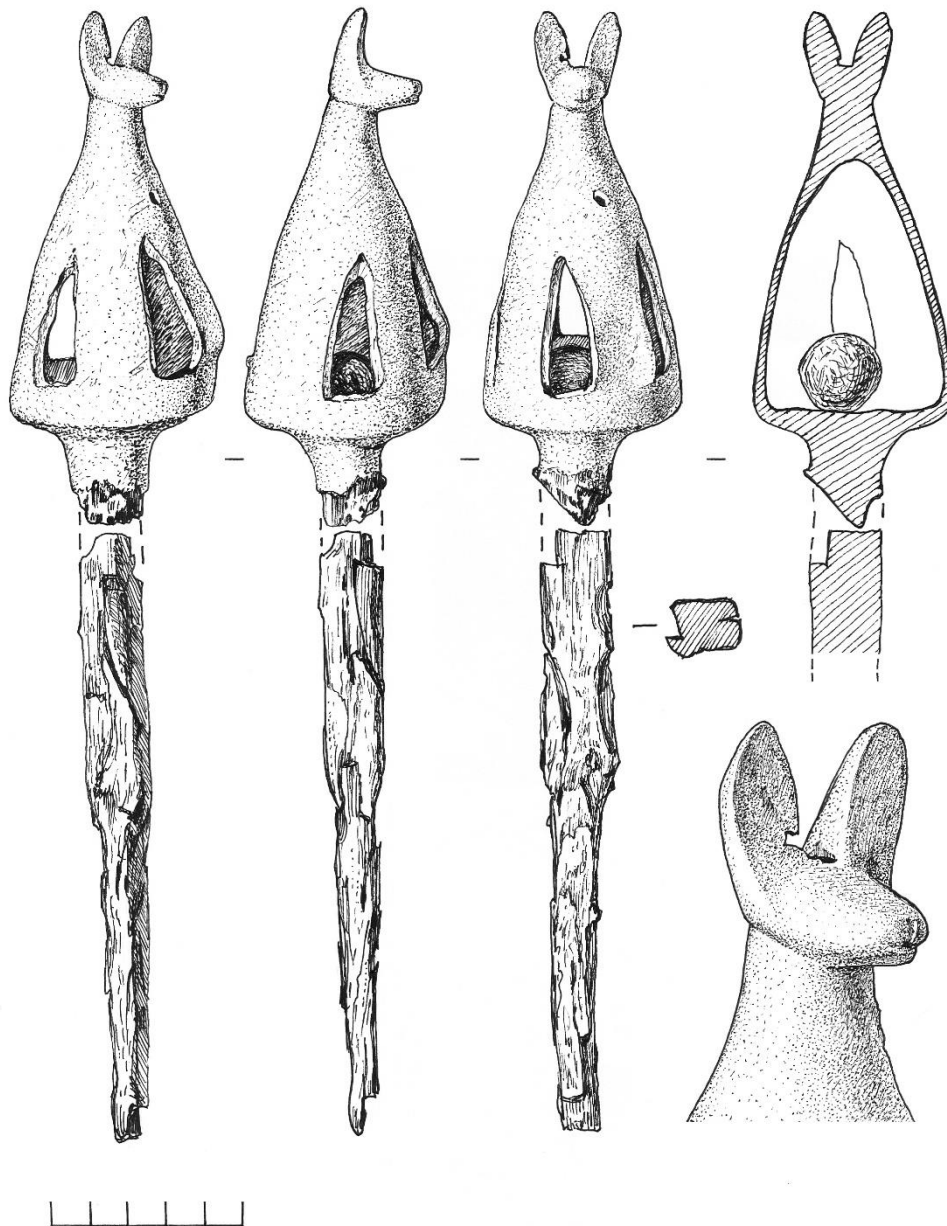

Рис. 1. Коцюбинчики Чортківського р-ну Тернопільської обл. Курган 2 (розкопки автора 2008 р.). Прорізне бронзове зооморфне навершя № 1 на залізному штирі з металевих елементів кінської упряжі для колісничного запрягу

Fig. 1. Kotsyubynchyky, Chortkiv district, Ternopil region. Barrow 2 (excavation of 2008). Slotted bronze zoomorphic pommels № 1 on iron pin from metal elements of horse harness of chariot gear

Необхідно особливо наголосити на одній особливості – у центральній частині описуваного скупчення речей в різних місцях у великій кількості були більші й менші грудочки вапна, яке «поприкипало» до виробів. Із західної сторони до краю ями примикав шар відносно чистого вугілля товщиною 5–8 см, який частково перекривав кілька пар вудил із псаліями, що перебували у верхній частині скупчення. Описане скупчення, яке перебувало в невеликій ямі,

зверху було перекрите потужним (понад 1 м у товщину) завалом кам'яних глиб й уламків від перекриття, що, як припускаю, існувало над вимосткою і обвалилось, коли об'єкт перестали використовувати за призначенням. Загалом, прорізнi навершя, увінчані зверху зооморфними фігурками, побутували в культурах Центрально-Східної Європи не пізніше другої половини VII ст. до Р.Х. Про їхнє територіальне поширення, хронологію і класифікацію написана низка праць [Ильинская, 1963, с. 33–60; Переводчикова, 1980, с. 23–40 та ін.].

Майже тотожний спосіб укриття (сховку (?)) прорізних навершів засвідчений на тому ж таки лівобережжі Середнього Придніпров'я в кургані № 477 у Вовківцях. Тут прорізнi грушоподібні навершя також лежали в ямці під внутрішньою стінкою поховальної споруди (у Вовківцях – під північною, в Коцюбинчиках – під східною). Причому поверх бронзових навершів у Вовківцях вкладені шість бронзових дзвоників із залізними язичками всередині і залишками шкіряних ремінців у вушках [Галанина, 1977, с. 42]. Натомість у Коцюбинчиках 2 зверху на навершях лежало лише чотири бронзових дзвоника із залізними язичками всередині, при цьому на вушках деяких із них усе ще залишалися сліди обмотки шкіряними ремінцями.

У цьому випадку для мене особливо важливо те, що залізнi й бронзові прорізнi навершя на кованих стержнях у Краснознаменському кургані № 3 виявлені серед решток оздоблення кузова церемонійної колісниці, запряженої двома корінниками й одним пристяжним. Цю колісницю разом із трьома кінськими захоронили у гробниці на спеціально виділеному підвищенні над долівкою могили. Саме тут, на південь від скелетів коней, на площі 1,5×1 м були виявлені окремі сліди фарби й залишки дерев'яного плетеного кузова пофарбованого червоною та яскраво-синьою фарбою і між частинами якого знайдено п'ять прорізних навертів на залізних стержнях: три кованих залізних і два бронзових прорізних навершя [Петренко, 2006, с. 72, табл. 52]. Причому навершя на колісниці із Краснознаменського кургану № 3 були прикріплені до її кузова на спеціальних дерев'яних [Петренко, 2006, с. 72].

Цікаво, що ця традиція вкопувати під стінами ритуальних споруд прорізнi навершя із дзвониками й іншими деталями кінської упряжі та запрягу колісниць зберігалася і в наступні століття. Так, наприклад, у Приазов'ї в Бердянському кургані, що в Запорізькій обл., у вкопаному в долівку сховку розміром 0,4×0,45 м у його нижній частині також перебувало чотири прорізних навершя, залізнi псалії, вудила тощо, а зверху лежало 20 бронзових дзвоників із петельками та рухомим залізним язичком всередині [Чередниченко, Фіалко, 1988, с. 156–157, рис. 6]. Так, з огляду на те, що традиція в такий специфічний спосіб «захоронювати» бронзові прорізнi навершя разом із кінською упряжжю та запрягом колісниць по під стінами ритуальних споруд засвідчена найраніше – з другої половини VII ст. до Р. Х. у лісостеповій зоні сучасної України (Вовківці, к. № 477; Коцюбинчики 2 та ін.), тоді як у Степу – пізніше (Бердянський курган IV ст. до Р. Х.), то напрошується здогад, що пов'язувати появу таких навершів, як і самі маніпуляції з ними винятково з кочівниками, як це робилося до сьогодні, надалі немає підстав. Як доведено останніми дослідженнями, кочівницькі елементи в поховальному обряді населення Українського лісостепу з'являються не раніше V ст. до Р. Х. [Гаврилюк, 2005, с. 101–110].

Отож, ці пізніші за часом центральноазійські номадські впливи (до прикладу, з околиць сучасної Туви, Південного Уралу тощо) ніяк не могли вплинути на появу і використання бронзових прорізних зооморфних навершів із дзвониками й іншими деталями запрягу колісниць на Західному Поділлі та Середньому Придніпров'ї. Швидше за все, ритуальні дії, в яких використовували прорізнi зооморфні навершя із дзвониками (наприклад, в оздобленні церемонійних культових колісниць), становлять невід'ємну частину релігійного життя того часу і, найперше, спільнот з околиць Загросу, а конкретніше – Західного Ірану, де вони відомі ще з ранішого часу (рис. 1).

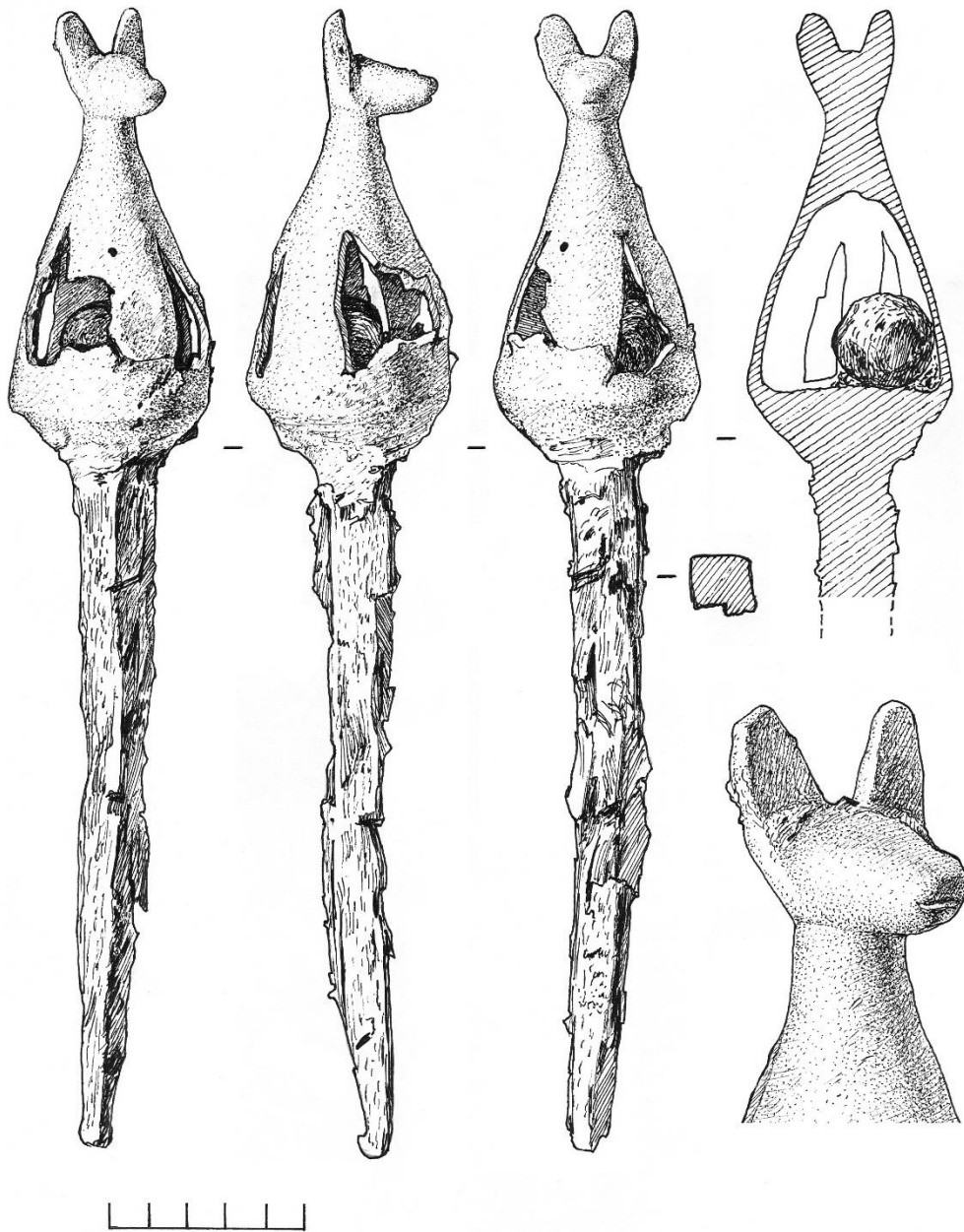

Рис. 2. Коцюбинчики Чортківського р-ну Тернопільської обл. Курган 2 (розкопки автора 2008 р.). Прорізне бронзове зооморфне навершя № 2 на залізному штирі з металевих елементів кінської упряжі для колісничного запрягу

Fig. 2. Kotsyubynchyky, Chortkiv district, Ternopil region. Barrow 2 (excavation of 2008). Slotted bronze zoomorphic pommels № 2 on iron pin from metal elements of horse harness of chariot gear

Майже всі відомі на сьогодні навершя розглядуваного типу можна розділити на дві групи: втульчасті й на залізних штирях. Імовірно, ця технологічна особливість може відображати не лише дещо іншу функціональну специфіку їхнього використання, а й різницю у тому релігійно-поховальному контексті, для якого, власне, згадані навершя і виготовляли. Тому, вважаю за доцільне вичленити із загальної маси виробів такого типу винятково прорізні навершя на залізних штирях і їх проаналізувати.

Так, у результаті картографування було помічено цікаву особливість в їхньому поширенні, а також пов'язані з ними морфологічні особливості самих цих виробів.

По-перше, всі навершя такого типу виявлені винятково в лісостеповій зоні сучасної України, у Карпатському регіоні та на Передкавказзі – історичній Кубані. Причому факт цілковитої відсутності зооморфних прорізних навершів на залізних штирях у цей період у степовій зоні українського Причорномор'я (та у Східноєвропейському степу загалом) потребує пояснення.

По-друге, під час картографування таких прорізних навершів на штирях чітко визначилися чотири райони їх компактного поширення: 1) Передкавказький (Ульські кургани, Келермес, Краснознаменський курган, хутор Говердовський біля Майкопу); 2) Посульський (Старша могила, Вовківці, Будки, Попівка); 3) Правобережно-Дніпровський (Реп'яхувата могила, Матусів, Журівка, Смела, Межирічка); 4) Карпатський (Mihályfa, Gernyeszeg, Gyöngyös та два екземпляри з музею в Бухаресті). На територіях між цими чотирма компактними й виразними районами поширень прорізних зооморфних навершів на залізних штирях (за винятком дослідженого комплексу в кургані 2 в Коцюбинчиках) інших таких предметів не виявлено. Можливо, така компактність у поширенні свідчить про їх ексклюзивне використання лише для вузької категорії привілейованих осіб на чітко обмеженій території або ж у той час могла існувати певна «сакральна» границя, в межах якої і використовували такі навершя та переступати через яку не дозволяли культові регламентації того часу.

По-третє, у результаті картографування виявлено, що залізні прорізні навершя із дзьобоподібним вершечком поширені винятково у Придніпров'ї, Посуллі та на Передкавказзі (Келермес, курган 1; Попівка, курган 3; Журівка, курган 407; Реп'яхувата могила) і жодного такого досі не виявлено в Карпатському регіоні та на прилеглому до нього Середньому Придністер'ї, охопню із Західним Поділлям.

Водночас саме в Карпатах поширені невідомі у Східній Європі прорізні навершя на штирях, увінчані майже винятково фігурками лані, що сидить, із підкуленими під живіт кінцівками і двома вверх настовбурченими вухами (Gyöngyös, Mihályfa, Gernyeszeg, Balassagyarmat, два екземпляри з музею у Бухаресті). При цьому простежено ще одну закономірність: на всіх навершях із Карпат і Середнього Придністер'я, увінчаних зображеннями повнофігурної лані або ж її голівки, відсутні очі. Це не була неохайність майстра-ливарника, оскільки він би тоді не зображав із великою скрупульозністю рот і навіть ніздрі на головках лані з кургану 2 в Коцюбинчиках. У всьому східноєвропейському регіоні образу лані, що сидить, можемо знайти лише одну аналогію – на біметалевому наверші з кургану 8 могильника Новозаведенное 2.

Проаналізований матеріал дає підстави припускати, що зооморфні прорізні навершя на залізних штирях із Карпатського регіону, більш гомогенні за морфологією, ніж конструктивно подібні зі синхронних пам'яток Українського лісостепу і Передкавказзя. Карпатські знахідки представляють собою винятково повнофігурні зображення тварини (5 екземплярів – лані, що сидить; 1 екземпляр – бика з Nagytarcza в Угорщині), у той час, як більшість зооморфних навершів на штирях зі Східної Європи увінчані здебільша лише голівками тварин, зокрема бика (Ульський курган 2; Старша могила).

Виходячи з цих ознак, зооморфні навершя з кургану 2 в Коцюбинчиках не можуть бути зараховані ні до групи навершів Карпатського району (цьому протирічить зображення на коцюбинчицьких навершях лише голівки лані, а не усієї фігури, що, як уже зазначено, яскрава риса саме виробів із Карпат), ні до групи подібних навершів із районів східноєвропейського лісостепу, серед яких зображень голівок лані майже невідомо. Звідси роблю висновок, що зооморфні навершя з цього кургану за всіма ознаками – це, ніби, проміжна ланка між навершями Східноєвропейського лісостепу і з Карпатського регіону.

Однак говорити про однаковий вплив із цих двох регіонів на появу на Середньому Придністер'ї локального виду навершів (і всього того, що з ними пов'язане), мабуть, не

доводиться. Доказ цього – інші предмети з кургану 2 в Коцюбинчиках, зокрема чотири прорізних дзвіночка висотою до 11,3 см і діаметром до 7 см, аналогії яким відомі серед інвентарю кургану 477 із Вовківців [Галанина, 1977, табл. 22, 11–12, 15], а також у південній гробниці Краснознаменського кургану 1, Центральному Кавказі, Південному Кавказі й Урарті [Петренко, 2006, с. 73]. Особливо цікаво, що близько 80 екземплярів аналогічних за формою бронзових дзвоників висотою 9 см і 6 см у діаметрі, виявлені О. Лайярдом в одному із приміщень палацу Німрода в Ніневії. Оскільки у Краснознаменських курганах бронзові дзвоники слугували аксесуарами церемонійних колісниць [Петренко, 2006, с. 73], то і на інших розглянутих тут теренах вони, як і прорізні зооморфні навершя, могли мати аналогічне призначення.

Загалом дослідження середньодністровських предметів із зображеннями живих істот у контексті центрально- і східноєвропейських пам'яток підтверджує висловлене раніше припущення, що в архаїчний період на заході Українського лісостепу існувало щонайменше дві релігійно-образотворчі традиції: раніша й пізніша. Знаковим елементом першої, початки якої криються ще в пізньобронзовому віці, були пластичні та гравіровані зображення водоплавальних птахів стилю Hallstattvogel (виконані в ньому зображення віднаходимо навіть значно східніше – в центральноукраїнському регіоні, наприклад, на навершях із качиними голівками з кургану № 2 Лепетихи та кургану з Попівки), а також солярні знаки, символи барана, бика й коня. Натомість образним носієм другої релігійно-мистецької традиції, основні засади якої випрацювані, мабуть, не пізніше останньої чверті VIII – початку VII ст. до Р. Х., був зовсім інший репертуар, де основну роль відігравали зображення голівок хижодзьобого птаха, найімовірніше грифа, нерідко з баранячими рогами, що огинали його очі знизу, а також синкретичні істоти, які поєднували в собі різні частини тіл від інших.

І раніша, і пізніша образотворчі традиції були випрацювані тут, в Українському лісостепі та прилеглому Передкавказзі, з тою різницею, що раніша почала формуватися в районі Буго-Дністровського межиріччя ще в пізньобронзовий період під сильними впливами з егейсько-анатолійського регіону: започаткування ритуальних процесій із Дарами гіпербореїв, участь агатирсів у культових обрядах на о. Делос, поява зольників у сабатинівсько-білогрудівському блоці культур, виокремлення казана цим населенням як культового предмета в їхніх обрядах і системі релігійного світорозуміння тощо [Колосовская, 1982, с. 47–69; Русяева, 2005; 2005а, с. 61; Бандрівський, 2007, с. 48–59]. Отож, кристалізація у правобережному Лісостепі культів, де значну роль відігравав бик і кінь, треба, мабуть, пов'язувати з тісними, зокрема релігійно-процесійними, контактами автохтонного населення з високорозвинутими центрами в егейсько-анатолійському регіоні щонайменше від другої половини II тис. до Р. Х. Причому кінь, який від початків був невід'ємним атрибутом культу Посейдона, згідно з Геродотом (IV, 59), відігравав одну з найголовніших ролей у пантеоні «царських скіфів» [Колосовская, 1982, с. 53–54; Бандрівський, 2007, с. 77–100].

У дещо трансформованому вигляді культ бика виявився згодом і в територіально суміжних зі Середнім Придністер'ям центральноєвропейських областях. Наприклад, на пізньовисоцькому поселенні в Маркополі біля м. Броди на Львівщині, яке відкрив автор, серед уламків посуду (зокрема культового гостродонного та глиняної пластики) виявлено керамічний бичачий ріг довжиною 8 см [Крушельницька, 1993, с. 220, рис. 111, 11; с. 226], який, можливо, походить від амфороподібної посудини схожої до відкритих у курганах календенберзької культури північно-східного гальштатського кола в м. Dunajske Luzne (кургани № I та № VI) на передмістю Nove Kosariska у Словаччині. Там такі амфори на плічках мають дві–три пластичні протоми биків із розлогими рогами, які підносяться над вінцями [Cambal, Gregor, 2005, s. 17, 28, 57]. Подібні бачимо і на орнаментованих амфорах календенберзької культури в Dolniho Rakouska в Чехії, де вони підносяться над вінцями посудини [Podborsky, 2001, s. 191, obr. 101, 8–9]. На календенберзьких корчагах протоми биків розвернуті назовні від отвору, ніби охороняють вміст самої посудини, яка є мовби їхнім

нутром. Зважаючи на те, що патера з кургану I Шутнівець із протомою бика на руків'ї теж була культовою посудиною, то подібним могло бути й використання таких посудин, тим більше, що йдеться про менш-більш одночасові пам'ятки (близько третьої чверті VII ст. до Р. Х.) [Бандрівський, 2010, с. 76–113] і розташовані лише по тамтой бік Карпат. Схожість полягає ще й у тому, що всі календенберзькі корчаги з протомами биків на плічках знайдені винятково в курганах, як, зрештою, лише в курганах перебували й аналізовані патери в середньодністровській (західноподільській) групі.

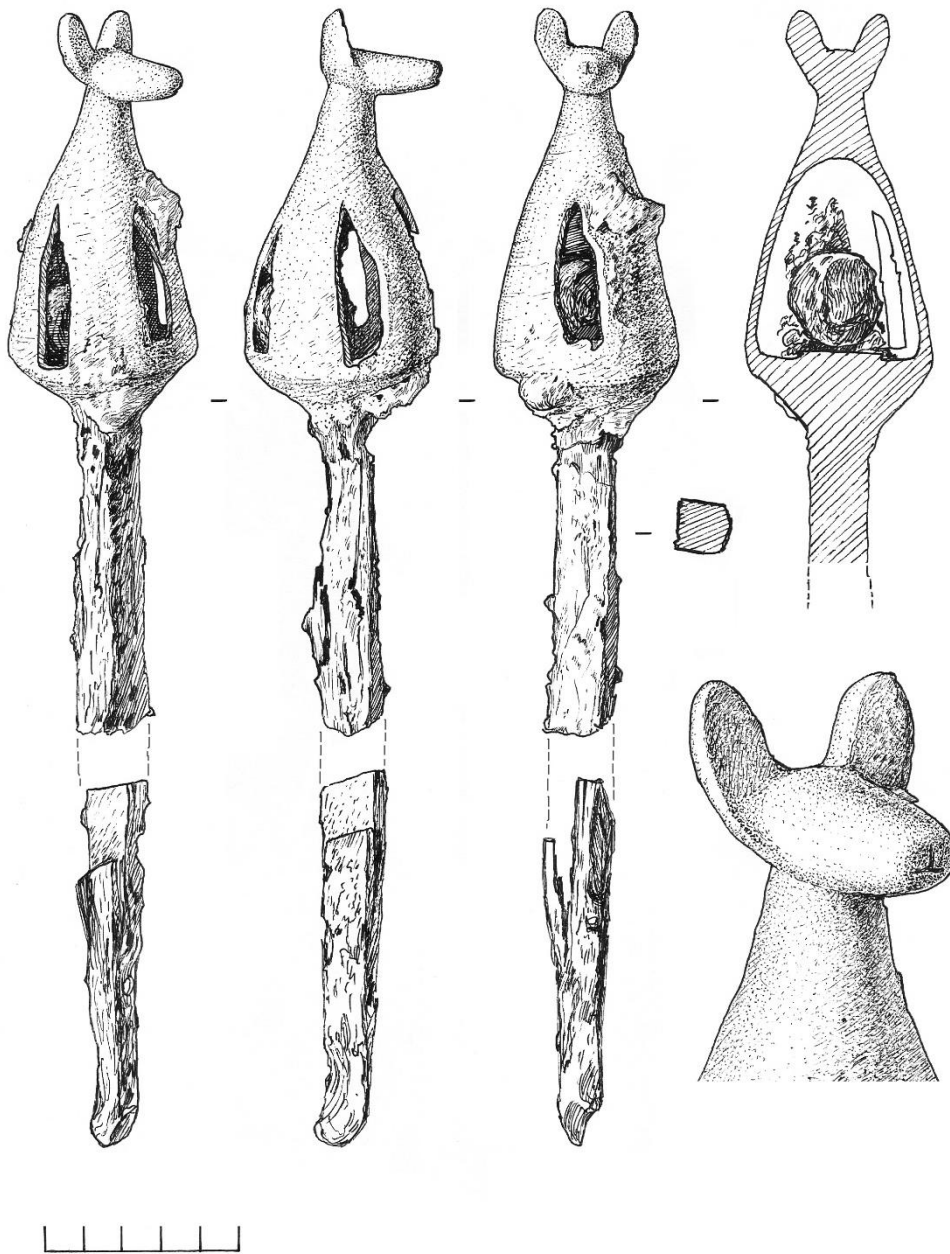

Рис. 3. Коцюбинчики Чортківського р-ну Тернопільської обл. Курган 2 (розкопки 2008 р.). Прорізне бронзове зооморфне навершя № 3 на залізному штирі з металевих елементів кінської упряжі для колісничного запрягу

Fig. 3. Kotsyubynchyky, Chortkiv district, Ternopil region. Barrow 2 (excavation of 2008). Slotted bronze zoomorphic pommels № 3 on iron pin from metal elements of horse harness of chariot gear

Друга – пізніша за часом релігійно-образотворча традиція, символами якої були хижодзьобі голівки, гірські козли, голівки грифів із баранячими рогами, синкретичні істоти з дзьобами замість лап тощо, могла бути розроблена в Українському лісостепі та Передкавказзі для обслуговування потреб не всього автохтонного суспільства (як це робила рання образотворча традиція), а лише для задоволення потреб тих військових підрозділів, які з першої чверті VII ст. до Р. Х. брали активну участь у кампаніях на Близькому Сході. Тобто на той час у військовому середовищі місцевого адміністративно-територіального (протодержавного (?)) утворення міг витворитися прошарок військової, можливо, й династичної еліти, яка, ознайомившись із релігіями Урарту, Асирії та іншими, прийшла до потреби реформування наявного на її корінній території пантеону. Нові релігійні ідеї та уявлення знайшли віддзеркалення на речових образних носіях того часу: в декоруванні зброї, деталей кінської упряжі, орнаментації культових речей (патер). Не новий художній смак, не підвищені естетичні вимоги, не наслідування чужих за духом зразків стали причиною появи другої, чи радше пізньої, релігійно-образотворчої традиції в Українському лісостепі, зокрема його західній частині. Зміст у цих нововведеннях міг мати суто релігійну доміную: узагальнено кажучи, автохтонному вершництву (хто б до нього не входив: агатирси, неври, гелони, синди чи сколоти) за межами корінної території проживання, наприклад, у Передній Азії в оточенні «чужих» богів, культів і традицій, повинні були допомагати «свої» боги та пов'язані з ними ритуали, які б уособлювали так поціновану в усіх тогочасних цивілізаціях силу, військову доблесть, безпощадність у бою тощо. Образи бика, коня, солярної символіки та інші, які довгий час використовувалися в місцевих культурах Лісостепу, за самою природою не могли виконувати таких функцій. Ідеї агресії, натиску, немилосердя, кровожерливості й людських жертвоприношень не були властиві цій автохтонній релігії. У зв'язку з початком далеких передньоазійських походів мусіла з'явитися й більш відповідна для таких цілей релігійна ідея, яка би була зрозумілою не лише її новим носіям, а й відлякувальною для ворогів, через території яких доводилось би проходити на бойовому марші. Таким для мобільної й активної вершницької верхівки й могло стати божество, яке галікарнаський історик порівняв з Аресом. Це зовсім не означало, що особи, вшановуючи нове «спеціалізоване» (суто за військовим фахом) божество, зреклись чи менше вшановували давній пантеон своєї землі. Те, що запровадження чи своєрідне піднесення одного культу зовсім не означало ліквідацію іншого засвідчує приклад Ассирії, у якій приблизно в той самий час був запроваджений на державному рівні новий культ – бога Асура, якого вважали покровителем ассирійської столиці. Особливо цікаве те, що й функції обох богів – Асура й Ареса – схожі: це боги-войовники, опікуни правлячої верхівки й займали далеко не найголовнішу роль у пантеонах обох ранньоісторичних державних утворень.

Процес запровадження нового значною мірою мілітаризованого культу, мабуть, не був ні одномоментним, ні короткотривалим явищем. Про це можуть, імовірно, свідчити комплекси з курганів біля хутора Шумейко і Старша могила, в інвентарі яких абсолютно переважають (зокрема у вуздечних наборах і бляхах) зображення голівок та копит коней, головки й ратиці баранів та, що особливо важливо, бика. Крім того, у Старшій могилі бичача голівка вінчає прорізне навершя. Водночас і в одному, і в другому комплексах присутні поодинокі зображення хижодзьобих голівок та голівки грифа з баранячими рогами. Можливо, в такий спосіб (поєднанням місцевого елемента – закрученими баранячими рогами (в Середньому Придністер'ї відомі ще з часу Михалківського скарбу) з голівкою грифа чи грифона) намагалися зблизити релігійні ідеї давньої і нової образотворчих традицій Українського лісостепу. У результаті такого поєднання автохтонного й частково імплантованого ззовні в мистецьких школах Лісостепу на іконографічному рівні утворився унікальний цілісний, хоча й синкретичний за суттю, образ голівки грифа з баранячими рогами.

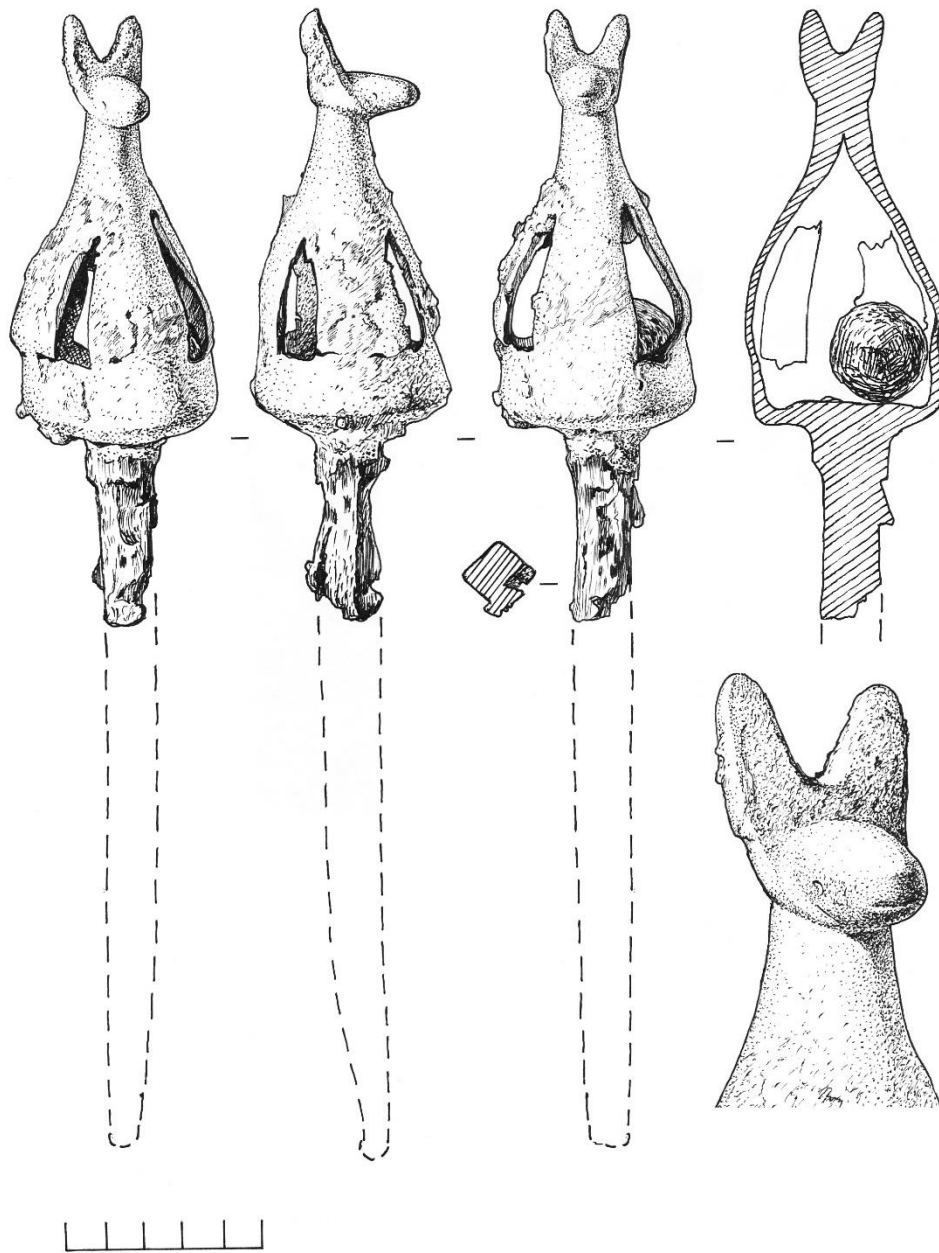

Рис. 4. с. Коцюбинчики Чортківського району Тернопільської області. Курган 2 (розкопки 2008 року). Прорізне бронзове зооморфне наверхшя № 4 на залізному штирі з металевих елементів кінської упряжі для колісничного запрягу

Fig. 4. Kotsyubynchyky, Chortkiv district, Ternopil region. Barrow 2 (excavation of 2008). Slotted bronze zoomorphic pommels № 4 on iron pin from metal elements of horse harness of chariot gear

Про існування щонайменше двох релігійно-образотворчих традицій в Українському лісостепі та суміжних районах свідчить також морфологія і результати картографування прорізних наверхшів втульчастого та стержневого типів, які донедавна, слідом за В. Льїнською (1963), Є.Переводчиковою (1980) та іншими, визнавали навіть за «маркери скіфської культури». Чомусь, правда, ніхто не задавав питання, чому серед майже трьох десятків наверхшів архаїчного періоду немає жодного, знайденого у степовій зоні, яку і дореволюційна, і радянська історіографія (особливо після сумнозвісного винищення залишків марризму на

початку 1950-х років) однозначно відводила суто кочівникам. Про те, що прорізні навершя (серед них і чотири нових, віднайдені рік тому в кургані 2 в Коцюбинчик на Західному Поділлі) не мають жодного відношення до кочівницької культури свідчить: 1) сама ідея прорізів на пустотілій металевій сфері із залізною кулькою всередині з'явилася в Карпато-Дунайському регіоні не пізніше періоду НаВЗ, і про це зараз багато пишуть; 2) майже всі пластичні зображення на бронзових прорізних навершях у вигляді лані, що відпочиває, з підкуленими під живіт ногами, виявлені в Потиссі й Трансільванії, разом із великою серією інших зроблених на місці пишно декорованих речей свідчить про окремий, незалежний від кочівницького світу, локальний шлях розвитку місцевої релігійно-образотворчої традиції. У цьому внутрішньокарпатському районі Центральної Європи досі не знайдено жодного кістяного навершя після із грифоподібною голівкою та баранячими рогами. Невідомі тут і прорізні навершя, увінчані стилізованою голівкою хижодзьобого птаха, хоча у правобережно-дніпровській і посульській групах та на Передкавказзі такі добре відомі (курган 407 Журівки; курган 3 Попівки; Реп'яхувата Могила; курган 1 Келермеса; Краснознаменський курган). Це може свідчити про те, що кожна з цих образотворчих традицій і в Східній, і в Центральній Європі мала свої територіальні межі, зумовлені особливостями місцевих релігій та поховальних обрядів.

Отже, наведений матеріал свідчить про те, що ті, давно підмічені приклади взаємозв'язків і взаємовпливів між культурами початку ранньозалізного віку Карпато-Дністровського регіону та Південним Кавказом і передньоазійськими державами, проникали в різні сфери життєдіяльності спільнот того часу і, навіть, у таку, здавалось би дуже консервативну й делікатну, сферу їхнього тогочасного буття, як релігійні уподобання та пов'язані з ними поховальні традиції.

ЛІТЕРАТУРА

Бандрівський, М. С. (2010). Прорезные зооморфные навершя на железных штырях в контексте проблемы карпато-предкавказских связей. *Проблемы хронологии и периодизации археологических памятников и культур Северного Кавказа*. Магас, 37–40.

Бандрівський, М. С. (2010). Образотворчі традиції на заході Українського Лісостепу у VII – на початку VI ст. до нар. Хр.: витоки і причини трансформації. *Изобразительное искусство в археологическом наследии. Археологический альманах*, 21, 145–177.

Гаврилюк, Н. А., Скорый, С. А. (2003). (Рец.). Скифы в Днепро-Правобережной Лесостепи (проблема выделения иранского этнокультурного элемента). *Археология*, 3, 101–110.

Галанина, Л. К. (1977). *Скифские древности Поднепровья: Эримтаж. Коллекция Н. Е. Бранденбурга*. Свод археологических источников, ДІ-33. Москва.

Колосовская, Ю. (1982). Агафирсы и их место в истории племен Юго-Восточной Европы. *Вестник древней истории*, 4, 47–69.

Крушельницька, Л. І. (1985). *Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи*. Київ.

Крушельницька, Л. І. (1993). Нові пам'ятки культури Гава-Голігради. В В. Лагодзька (ред.). *Пам'ятки гальштатського періоду в межиріччі Вісли, Дністра і Прип'яті* (с. 56–122). Київ: Наукова думка.

Крушельницька, Л. І., Малеев, Ю. М. (1990). Племена культури фракийського гальштата (Гава-Голігради). В А. П. Черниш (ред.). *Археология Прикарпаття, Волини и Закарпаття (энеолит, бронза и раннее железо)* (с. 123–132). Київ: Наукова думка.

Переводчикова, Е. В. (1980). Типология и эволюция скифских наверший. *Советская археология*, 2, 23–40.

Петренко, В. (2006). *Краснознаменский могильник. Элитные курганы раннескифской эпохи на Северном Кавказе*. Москва–Берлин–Бордо.

Чередниченко, Н. Н., Фиалко, Е. Е. (1988). Погребение жрицы из Бердянского кургана. *Советская археология*, 2, 149–166.

Cambal, R., Gregor, M. (2005). *Dunajská Lužná v praveku*. Presov.

Ossowski, G. (1891). Sprawozdanie drugie z wycieczki paleoetnologicznej po Galicyi (w roku 1890). *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*. Krakow.

Podborsky, V. (2001). *Dejiny praveku a rane doby dejinne*. Brno.

REFERENCES

Bandrivskij, M. S. (2010). Proreznnye zoomorfnye navershija na zheleznyh shtyrjah v kontekste problemy karpato-predkavkazskih svijazej. *Problemy hronologii i periodizacii arheologicheskikh pamjatnikov i kul'tur Severnogo Kavkaza*. Magas, 37–40. (in Russian).

Bandrivskij, M. S. (2010). Obrazotvorchi tradytsii na zakhodi Ukrainського Лисостепу у VII – на початку VI ст. до н. е.: витоки і причини трансформативності. *Ізобразител'ноє мистецтво в археологічному наслідді*. *Археологічний альманах*, 21, 145–177. (in Ukrainian & Russian).

Gavriljuk, N. A., & Skoryj, S. A. (2003). (Rec.). Skify v Dneprovskoj Pravoberezhnoj Lesostepi (problemy vydelenija iranskogo jetnokul'turnogo jelementa). *Arheologija*, 3, 101–110. (in Ukrainian & Russian).

Galanina, L. K. (1977). *Skifskie drevnosti Podnipro'v'ja: Jermitazh. Kollekcija N. E. Brandenburga*. Svod arheologicheskikh istochnikov, DI-33. Moskva. (in Russian).

Kolosovskaja, Ju. (1982). Agafirsy i ih mesto v istorii plemen Jugo-Vostochnoj Evropy. *Vestnik drevnej istorii*, 4, 47–69. (in Russian).

Krushelnytska, L. I. (1985). *Vzaimozv'iazky naseleння Prykarpattia i Volyni z plemenamy Skhidnoi i Tsentralnoi Yevropy*. Kyiv. (in Ukrainian).

Krushelnytska, L. I. (1993). Novi pam'iatky kultury Gava-Holihrady. In V. Lahodzka (Ed.). *Pam'iatky halshtatskoho periodu v mezhyrichchi Visly, Dnistra i Pryp'iaty* (pp. 56–122). Kyiv: Naukova dumka. (in Ukrainian).

Krushel'nic'ka, L. I., & Maleev, Ju. M. (1990). Plemena kul'tury frakijskogo gal'shtata (Gava-Goligrady). In A. P. Chernish (Ed.). *Arheologija Prikarpat'ja, Volyni i Zakarpat'ja (jeneolit, bronza i rannee zhelezo)* (pp. 123–132). Kyiv: Naukova dumka. (in Ukrainian).

Perevodchikova, E. V. (1980). Tipologija i jevolucija skifskih navershij. *Sovetskaja arheologija*, 2, 23–40. (in Russian).

Petrenko, V. (2006). *Krasnoznamenskij mogil'nik. Jelitnye kurgany ranneskifskoj epohi na Severinom Kavkaze*. Moskva–Berlin–Bordo. (in Russian).

Cherednichenko, N. N., & Fialko, E. E. (1988). Pogrebenie zhricy iz Berdjanskogo kurgana. *Sovetskaja arheologija*, 2, 149–166 (in Russian).

Cambal, R., Gregor, M. (2005). *Dunajská Lužná v praveku*. Presov (in Slovak).

Ossowski, G. (1891). Sprawozdanie drugie z wycieczki paleoetnologicznej po Galicyi (w roku 1890). *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*. Krakow (in Polish).

Podborsky, V. (2001). *Dejiny praveku a rane doby dejinne*. Brno (in Slovak).

Стаття: надійшла до редакції 2.10.2020
прийнята до друку 8.12.2020

**SLOTTED ZOOMORPHIC POMMEL ON IRON PINS FROM BARROW 2 IN KOTSYUBYNCHYKY
IN THE CONTEXT OF ELITE BURIALS OF WESTERN PODILLIA**

Mykola BANDRIVSKYI

*Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine,
Vynnychenko Str., 24, 79008, Lviv, Ukraine, e-mail: bandrm@ukr.net*

The article deals with bronze slotted zoomorphic pommels on iron pins – one of the phenomena in material culture of Ukrainian Forest-Steppe from the beginning of Early Iron Age. One of the best preserved complexes of them was discovered by archeological expedition of I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of National Academy of Sciences of Ukraine, led by the author, in outskirts of village of Kotsyubynchyky near Chortkiv in Ternopil region. Almost all pommels of this type known today are divided by the author into two groups: products with socket and ones on iron pins. It has been suggested that this technological feature may reflect not only slightly different functional specificity of their use, but also differences in religious and funeral context for which, in fact, the above-mentioned pommels were made.

It is confirmed that all pommels of this type were found exclusively in forest-steppe zone of modern Ukraine, in Carpathian region and in Caucasus – historical Kuban. Moreover, fact of complete absence of zoomorphic slotted pommels on iron pins in this period in steppe zone of Ukrainian Black Sea region (and in Eastern European steppe in general) needs to be explained. Mapping such slotted pommels on pins, gave the author a reason to identify four areas of their compact distribution: 1 – Pre-Caucasus region (Ulskie barrows, Kelermes, Krasnoznamenskiy barrow, Hoverdovsky khutor near Maykop); 2 – Posullya region (Starsha Mohyla, Vovkivtsi, Budky, Popivka); 3 – Region of the Right Bank of Dnipro River (Repyahuvata Mohyla, Matusiv, Zhurivka, Smela, Mezhyrichka); 4 – Carpathian region (Mihályfa, Gernyeszeg, Gyöngyös and two items from the museum in Bucharest). On the territory between these four compact and clear areas of distribution of slotted zoomorphic pommels on iron pins (except for researched complex in Kotsyubynchyky 2 barrow), other objects of such type were not detected. Suggestions made at the article that such compactness of their distribution indicates their exclusive use only for a narrow category of privileged persons within limited area. On the other hand, at that time there could be certain «sacred» border within which such pommels were used and to cross through which cult regulations of that time did not allow.

Analysis conducted by the author gave grounds to assume that zoomorphic pommels from the barrow of Kotsyubynchyky 2 can be included neither to the group of pommels of Carpathian region (it is contradicted by image on the pommels from Kotsyubynchyky only of the head of fallow deer, and not the whole figure, which, as were shown above, is a striking feature of the products from Carpathians), nor to a group of similar pommels from the areas of Eastern European forest-steppe, among which images of heads of fallow deer are almost unknown. Hence, it is concluded that mentioned zoomorphic pommels from Kotsyubynchyky 2 barrow represent, by all signs, an intermediate link between pommels of Eastern European forest-steppe and ones from Carpathian region.

Material presented at the article shows that those long-noticed examples of interrelationships and interactions between cultures of Early Iron Age of Carpathian-Dnister region, South Caucasus and Western Asian states penetrated into various spheres of life of communities of that time; including such, seemingly, very conservative and delicate sphere of their life as religious preferences and related funeral traditions.

Key words: bronze slotted zoomorphic pommels, Western Podillia, barrow 2, Kotsyubynchyky.